

Ljubica Jančeva

TRANZICIJA: SLOVENAČKI PRIMER I MAKEDONSKA PRAKSA

Proces tranzicije, koji neki istraživači nazivaju „demokratska renesansa“, obuhvatio je jugoistočnu Evropu u toku poslednjih decenija 20 veka. Ovaj proces je u užem smislu reči zahvatio i Jugoslaviju. Svojevrсна tranzicija, kao preobražajni proces nasleđene centralizovane administracije u decentralizovanoj samoupravno-društvenoj strukturi i ostvarivanje veće ravnopravnosti republika, započela je u toku 70-ih godina 20. veka. Povezivala se pre svega ustavnim reformama iz 1971. godine, inkorporiranim u Ustav iz 1974. godine. Shodno novom Ustavu, republike i pokrajine dobile su pun suverenitet, a time je federacija dobila karakter konfederacije.¹

Postojeći republički partikularizam eskalirao je u republički nacionalizam, koji je favorizovao nacionalnu ekonomiju, kulturu, politiku... Nacionalno pitanje je postalo dominantno političko pitanje koje je dovelo do politizacije nacije, a to

---

1 Amandman XX iz 1971 godine. *Устав на Социјалистичка Република Македонија*, str. 400.

je izazvalo krizu koja se pre svega manifestovala nefunkcionisanjem političkog sistema. Vrh nefunkcionisanja federacije bio je primećen krajem osamdesetih godina. Nepoverenje saveznih organa rapidno se povećavalo. Otvoreno se postavljalo pitanje o daljem funkcionisanju Saveta federacije.²

Nefunkcionisanje političkog sistema se tokom osamdesetih godina produbilo tako što su neki federalni organi funkcionisali, relativno govoreći, samo na papiru. Osim toga, tokom 1986. godine, pojedine republike nisu uplatile svoj deo u korist federalnog budžeta ostvarujući time fiskalni suverenitet.³ Sledeće 1987. godine, započeta je amandmanska rasprava, koja označava novu fazu u reformama političkog sistema. Predsedništvo Saveza komunista Jugoslavije (SKJ), da bi izašlo iz krize, predložilo je Saveznoj skupštini 130 amandmana na 406 članova Ustava. Suština amandmanskih promena bila je decentralizacija federacije i jačanje državnosti republika.

U vezi sa prethodnim, postalo je jasno da su reformske težnje obuhvatile i SKJ. Reformsku frakciju u redovima SKJ činili su mlađi intelektualci, koji nisu bili direktni učesnici u Narodnooslobodilačkim borbama (NOB), kojima politika nije bila profesija, već trenutna preokupacija tj. funkcija povezana sa izborom. Oni su se zalagali za demokratizaciju partijskih redova, za liberalizaciju na nivou federacije, kao uslov svestranog razvoja sistema i poboljšanja blagostanja. U Sloveniji su se pojavile liberalističke tendencije kao antiteza prevelikim ovlašćenjima i uplitanjima federacije u finansijske tokove i izdvajanja za federaciju.⁴

U Makedoniji liberalističke tendencije imaju uzročno-posledičnu vezu sa dotičnim tendencijama u drugim republikama, u smislu protoka liberalističkih informacija iz drugih republika. Makedonski liberali su se zalagali za: napuštanje starog koncepta demokratskog centralizma i monolitizma, mogućnost kritike i najviših partijskih funkcionera, kritiku SK kao propagatora oligarhijskog poretka, pluralizam, demokratizaciju sindikata, pravo na štrajk i sl.⁵ U toku 80-ih godina, reforme SK kretale su se u pravcu njegove transformacije u savez samostalnih nezavisnih republičkih saveza, tj. komunističke partije.⁶

Jedan od reformskih pravaca bilo je i pitanje političkog pluralizma, ali ne u smislu višepartijskog pluralizma građanskog vida, već pluralizma u pravcu izražavanja suprotnih mišljenja i stavova na samoupravnoj bazi.⁷ Posledica ove političke krize bilo je alternativno, opoziciono udruživanje koje se pojavilo kao trend, zatim preraslo u ozbiljnu opoziciju. Lider u tome bila je Slovenija.⁸

2 DARM, ф. 427, ЦК КПМ/СКМ, к. 527, а.е. 10, 187-191.

3 Vudvord, *Balkanska tragedija*, str. 78.

4 Велјановски, *Македонија 1945-1992*, str. 284.

5 Милосавлевски, *Страв од промени*, str. 110.

6 Kolšek, *Prvi pucnji u Jugoslaviji*, str. 27.

7 DARM, ф. ЦК КПМ/СКМ, к. 535, а.е. 22, 201.

8 *Slovenska novejša zgodovina, 1848-1992*, kn. 2, str. 1196.

Ovaj svojevrsni pluralizam, kao alternativa, najpre se pojavio u svakodnevnom životu, u obliku protoka različitih ideja u pojedinim segmentima života, koji su se manifestovali kao subkulture ili kao socijalni pokreti, prihvaćeni pre svega od strane mlađe generacije kao jedan oblik omladinske potkulture, a realizovani preko pank pokreta, feminističkog pokreta, pokreta pacifista i sl. Svojevrsnu renesansu je doživela i komunistička omladina Slovenije, pre svega osavremenjivanjem magazina „Mladina“ i intelektualnog magazina „Nova revija“. Na stranicama „Nove revije“, u čijoj su uređivačkoj politici učestvovali intelektualci različitih generacija i različitih ideoloških pogleda, u februarском broju 1987. godine bilo je odštampano 16 članaka koji su predstavljali svojevrsni slovenački nacionalni program, čime su se tražile radikalne promene slovenačke vlasti u tadašnjoj federaciji.⁹

Takav trend u Makedoniji bio je uočljiv najviše u sferi kulture. Upućivanje ka korenima bio je novi alternativni oblik pluralnog izraza koji se realizovao preko stvaranja u duhu makedonskog folklora. Prerada starih makedonskih pesama sa novim aranžmanima, a u izvođenju anderground bendova, pre svega sastava „Mizar“ i tada poznatijeg jugoslovenskog benda „Leb i sol“, postala je svakodnevica.

Reformisanjem časopisa makedonske komunističke omladine „Mlad borec“, kao i časopisa SKM i „Magazina 21“, bilo je otvoreno polje za artikulaciju ideje pluralizma kroz javne diskusije, debate o konceptima tržišne ekonomije, objavljivanje članaka koji su povezani sa ljudskim, odnosno manjinskim pravima Makedonaca u susednim državama, kao i plasiranje gledišta o pitanju da li i pod kojim uslovima Makedonija i dalje treba da ostane u okviru federacije i sl. U tom periodu u Makedoniji se praktikovao takozvani „čopavi“ pluralizam, koji je kao platforma bio prihvaćen na federalnom nivou i njime je bilo dozvoljeno legalno organizovanje udruženja koja su imala svoj identitet – nezavisan od identiteta do tada jedinstvene partije.¹⁰

Politički pluralizam u Makedoniji pravu afirmaciju dostigao je na X kongresu Saveza komunista Makedonije (SKM), održanom 1989. godine. Reformske struje, koje su obuhvatale SKM, reflektovale se tako što su se u njegovim redovima izdiferencirala dva krila: reformsko i dogmatsko-konzervativno krilo. Reformsko krilo je bilo u ekspanziji. Potvrda toga je bio i izbor predsednika Predsedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Makedonije (CK SKM) Petra Goševa, iz reformskog krila, nasuprot već potvrđenog i iskusnog komunista Mihaila Daneva, pripadnika dogmatsko-konzervativnog krila.

Programskim dokumentima usvojenim na kongresu verifikovane su reforme koje u osnovi predviđaju transformaciju SKM od partije boljševičkog tipa u

9 Daskalovski, *Elite transformation and democratic transition in Macedonia and Slovenia*, str. 5-32.

10 Јовевска, *Изборите фокус на политичкиот живот*, str. 81.

demokratsku partiju socijaldemokratskog karaktera, levo orijentisanu.¹¹ Poput Saveza komunista Slovenije (SKSI), koji je 4. februara 1990. godine objavio otcpljenje od SKJ i u duhu višepartijskog sistema, a u vezi sa predstojećim višepartijskim izborima u Sloveniji, transformisao naziv u SKSI – Partija demokratskog preobražaja,¹² Savez komunista Makedonije takođe je bio preimenovan u SKM – Partija demokratskog preobražaja (PDP). Pod tim nazivom učestvovala je na prvim višepartijskim skupštinskim izborima u Makedoniji, koji su se održali u jesen 1990. godine.

Ozvaničavanje alternativnog delovanja u Makedoniji bilo je realizovano preko Komisije o društvenim reformama, u sklopu CK SKM, koja je delovala kao katalizator političke tranzicije. Nalik onome u Sloveniji, i u Makedoniji su se najpre formirala ekološka društva „Opstanak“, „Vevčani“, „Molika“, „Vinožito“ i slična njima, kao i Savez nezaposlenih, Liga pacifista, Savez o zaštiti ljudskih prava i sl. Ipak, kao specifičnost makedonskih prilika, a kao formu pluralističkog delovanja, istakli bismo formiranje i aktivnost Udruženja dece izbeglica iz egejskog dela Makedonije, koje je bilo zagovornik ljudskih i manjinskih prava, pre svega makedonskog stanovništva koje je živelo u susednim zemljama. To pitanje je u okvirima federacije bilo marginalizovano.

Politički pluralizam u Makedoniji bio je ozakonjen usvajanjem Zakona o promeni i dopuni Zakona društvenih organizacija i udruženja građana,¹³ usvojenih od strane Skupštine Socijalističke Republike Makedonije (SRM) u aprilu 1990. godine. U vezi sa zakonom, samo u toku 1990. godine u Makedoniji su bile registrovane 23 političke partije. U takvim uslovima, u Makedoniji, kao i u Sloveniji, održali su se prvi višepartijski izbori, na kojima je, sledeći primer ostalih jugoslovenskih republika,¹⁴ pobedila VMRO – Demokratska partija makedonskog nacionalnog jedinstva (DPMNE), partija sa nacionalnim predznakom, koja je u svom izbornom programu zagovarala demokratizaciju i otcpljenje od Jugoslavije.

Uprkos tome, novokonstituisana višepartijska skupština i vlada SRM, nasuprot konfederativnom konceptu ponuđenom iz Slovenije 1990. godine¹⁵, a reaffirmisanog u aprilu 1991, protežirali su federativni koncept sa jedinstvenom federalnom vladom u labavoj neformalnoj federaciji. Suština slovenačkog konfederativnog koncepta bila je da sve jugoslovenske republike treba da postanu nezavisne i suverene države, zatim da se međusobno priznaju poštujući međunarodni subjektivitet i teritorijalni integritet; da konfederacija bude

11 Милосавлевски, *Источна Европа помеђу егалитаризмот и демократијата*, стр. 146.

12 Pauković, *Poslednji kongres Saveza komunista Jugoslavije*, стр. 30.

13 *Службен весник на СРМ*, бр. 1990, Скопје, 1990.

14 U Sloveniji je pobedio DEMOS - Demokratska ujedinjena opozicija Slovenije, u Hrvatskoj opoziciona HDZ -Hrvatska demokratska zajednica, u Bosni i Hercegovini (BiH) koalicija SDA - Partija demokratske akcije... Вукмановић, *Зашто се и како распала Југославија*, стр. 212-213.

15 Nacrt dokumenta o konfederaciji prezentovan je 5. oktobra 1990. godine na sednici Predsedništva SFRJ

zasnovana pre svega na ekonomskim interesima, s tim što će funkcionisati zajedničko tržište, moguća monetarna i carinska unija; da savez bude uključen u evropske integrativne procese i da se razvija na osnovu primera Evropske zajednice (EZ); da štiti granice država od spoljne agresije; države članice u sklopu saveza treba da uživaju sva ljudska prava i slobode, kao i druga kolektivna prava u skladu sa međunarodnim pravnim normama.¹⁶

Teze federativnog koncepta, koji su protežirale Srbija, Crna Gora i pokrajine i, prema srpskim očekivanjima, Makedonija i BiH, odnosile su se na sledeće: jugoslovenska zajednica bila bi državna zajednica suverenih jugoslovenskih republika i naroda u kojima bi oni ostvarivali samo one funkcije koje bi dogovorno bile utvrđene Ustavom; jugoslovenski narodi i suverene republike bile bi ravnopravne u jugoslovenskoj federalnoj državnoj zajednici, sa jednakim pravima i obavezama; svaki narod odnosno svaka republika, van zajednički utvrđenih interesa i funkcija mogli bi slobodno utvrđivati i ostvarivati sve druge interese; savezni organi bi samostalno odlučivali o ostvarivanju utvrđenih zajedničkih interesa, a o precizno utvrđenim pitanjima odluke bi donosili u saglasnošću sa stavovima republika; zajednički interesi građana u federaciji ostvarivaće se u sledećim oblastima: slobode i prava, ekonomske funkcije, odbrana i međunarodni odnosi.¹⁷

Odatle su makedonska i slovenačka delegacija na seriji sastanaka Predsedništva SFRJ, uz prisustvo predsednika republika i predstavnika armije, poznatijih kao Ju-samiti, prezentovali sopstvene različite koncepcije. Slovenija je i dalje protežirala svoj konfederativni koncept takozvane asimetrične federacije, koji je najpre bio promovisan na XIV kongresu SKJ.¹⁸ Suverenost država, vlastita armija, diplomatija, konfederativni parlament, savet ministara, konfederativni sud i ekonomski odnosi između republika do nivoa neophodnog za članstvo u EZ itd.,¹⁹ bile su njegove glavne karakteristike. Makedonski predstavnici bili su Vasil Tupurkovski kao član Predsedništva SFRJ, Vladimir Mitkov kao predsednik Predsedništva SRM i Stojan Andov kao predsednik Skupštine SRM. U svojim nastupima isticali su da „Makedonija ne može spasavati od destrukcije sistem koji erodira i koji se nalazi u dezintegraciji. Makedonija u pregovorima nastupa kao nacionalna država makedonskog naroda i svih građana, i kao takva braniće vitalne nacionalne i državne interese“.²⁰ Osim toga, makedonske pozicije su fundirane i Deklaracijom o suverenosti Makedonije,²¹ usvojenom na Skupštini

16 Давитковски, Трансформација на Република Македонија, стр. 154-155.

17 Давитковски, Трансформација на Република Македонија, стр. 156.

18 Pauković, Poslednji kongres Saveza komunista Jugoslavije, стр. 27.

19 *Jugoslovenski pregled XLIV/2-3*, Beograd, 1990, стр. 3-5.

20 *Нова Македонија*, XLVII/15839, 11 јануари 1991, стр. 3.

21 *Службен весник на СРМ*, XLVII/5, 1 февруари 1991

25. januara 1991. godine, kao i Platformom SRM o budućem uređenju Jugoslavije, takođe usvojenom na Skupštini SRM.²²

Deklaracija o suverenosti predstavlja početni dokumenat za građenje makedonskih pozicija za budućnost države. Prema njoj Makedonija, kao suverena demokratska država, zalagaće se za ravnopravne odnose republika i za uređenje tih odnosa mirnim putem. Teze na kojima se bazirala Platforma za uređenje budućih odnosa sa Jugoslavijom trebalo je da obezbede Makedoniji bolju poziciju u pregovorima. Zbog činjenice da je bila usvojena na početku pregovora, ona je predstavljala samo globalne okvire budućih odnosa, uslovljavajući svoje učešće u pregovorima isključivo prisustvom predstavnika svih republika, zato što se „izlaskom bilo koje republike iz sastava Jugoslavije suspenduje Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), ona više ne postoji i smešno je tvrditi da se ništa neće promeniti, to je fikcija”.²³

Slovenački koncept o razdruživanju Slovenije od Jugoslavije, na sastanku održanom 13. februara 1991. godine u Beogradu, kroz 11 tačaka obrazložio je predsednik Predsedništva Slovenije Milan Kučan. U tom kontekstu je u vezi sa republikama koje su u budućnosti želele da ostanu u međusobnim federalnim odnosima, predsednik Kiro Gligorov, ispred makedonske delegacije, istakao: „Makedonija je za to da se prihvati zajednica suverenih jugoslovenskih republika, ali Makedonija nije saglasna sa ulaskom u ostatak nekakve federacije, zato što to menja mnogo šta u sadašnjim odnosima... Najpre zbog toga što je ta federacija delimična, zatim što ta federacija ne priznaje suverenitet naše republike i tražiće nove granice o kojima će se izjašnjavati građani Jugoslavije.”²⁴ Iz ovoga proizlazi naš zaključak da je stav Makedonije, koja je na samom početku pregovora zagovarala ravnopravan odnos republika u okviru federacije, s mogućnošću transformacije u savez suverenih država, drugim rečima federativni koncept, u toku pregovaračkog procesa bio revidiran u konfederativni koncept. Shodno tome, Makedonija se kao i Slovenija opredelila za nezavisnost.

Proces razdruživanja Makedonije odvijao se prema slovenačkom primeru. Naime, u Sloveniji je 23. decembra 1990. godine sproveden referendum o nezavisnosti, na kom su se građani *izjašnjavali* u vezi s tim “treba li Republika Slovenija da postane autonomna”. Zatim je 20. februara 1991. godine bio usvojen amandman na republički Ustav, kojim se suverena prava Slovenije vraćaju iz federacije na republiku, što je značilo odvajanje Slovenije iz federativnog pravnog sistema, drugim rečima, razdruživanje od federacije, koje je ozvaničeno 25. juna 1991. godine.²⁵

22 Стенографски белешки, 4 седница Скупштине СРМ одржаној 25. јануара 1991.

23 Јанчева, *Историско-политичките основи за осамостојување на Република Македонија*, стр. 144.

24 Глигоров, *Македонија е се што имам*, стр. 248.

25 Јанчева, *Историско-политичките основи за осамостојување на Република Македонија*, стр. 151.

Tok događaja u Makedoniji odvijao se istim redosledom. Skupština Republike Makedonije je 6. avgusta 1991. godine usvojila Odluku o sprovođenju referenduma.²⁶ Zbog laviranja makedonskih stavova sa federalnog u konfederalni koncept o budućnosti federacije, u skupštini se odvijala burna rasprava oko formulisanja referenduskog pitanja. Pitanje se sastojalo iz dva dela. „*Da li ste za samostalnu i suverenu državu Makedoniju*“, bio je prvi deo referenduskog pitanja, koje se zatim produžavalo „*sa pravom da stupi u budući savez suverenih država Jugoslavije*“? Većinski deo stanovništva pozitivno se izjasnio u vezi sa referenduskim pitanjem. Od ukupnog broja građana sa pravom glasa, 75,75% podržali su referendum, od toga njih 95,26% izjasnilo se „za“.

Nakon toga, 17. novembra 1991. godine usvojen je Ustav Republike Makedonije, a time ona zvanično napušta jugoslovenski ustavni sistem i nastupa sa pozicije suverene i nezavisne države. Deklaracijom o međunarodnom priznanju Republike Makedonije kao suverene i nezavisne države, usvojenoj 19. decembra 1991. godine,²⁷ traži se da Makedonija bude međunarodno priznata i ističe da ona prihvata i ispunjava kriterijume i uslove koje je Savet ministara EZ usvojio 16. decembra 1991. godine u Briselu. Na tom sastanku bila su usvojena dva dokumenta: Deklaracija o Jugoslaviji i Preporuke o priznavanju novih država Istočne Evrope i Sovjetskog Saveza.

U prilogu deklaracije bila je i izjava Lorda Karingtona da su „prvi kandidati za priznavanje nezavisnosti Makedonija, Slovenija i Hrvatska“.²⁸ Upravo to je bilo navedeno i u izveštaju Badinterove komisije, koja je konstatovala da je „jugoslovenska država međunarodno pravni subjekat u raspadanju, u kome tri države traže nezavisnost“.²⁹ Pošto je znatan deo jugoslovenske teritorije bio zahvaćen oružanim akcijama, u izveštaju Komisije bilo je istaknuto da jedino Makedonija i Slovenija ispunjavaju uslove za međunarodno priznanje.³⁰

U opširnom izveštaju Badinterove komisije, u šestom delu koji se konkretno odnosi na Makedoniju, naveden je isti zaključak. Završni izveštaj Komisije plasiran je 15. januara 1992. godine, na ministarskom sastanku u Lisabonu. Pored pozitivnih ocena za Makedoniju, u saopštenju sa konferencije bilo je istaknuto da „o priznavanju Makedonije postoje važna pitanja koja treba pojasniti“.³¹

Makedoniji, prema rečima predsedavajućeg, portugalskog ministra Žoa de Pinjeiroa na sledećem ministarskom sastanku održanom 17. februara 1992. godine, ostalo je obećanje da se njeno priznavanje treba rešiti u „*mirnoj i tolerantnoj*

26 *Службен весник на РМ*, бр.37/91.

27 *Службен весник на РМ* бр. 57/91.

28 *Нова Македонија*, XLVII/16105, 23 ноември 1991, стр. 1.

29 *Нова Македонија*, XLVII/16132, 20 декември 1991, стр. 1-2.

30 Вукмановић, *Зашто се и како распала Југославија*, стр. 15-20.

31 *Нова Македонија*, XLVIII/16157, 16 јануари 1992, стр. 1.

*atmosfera*³². Tako su ministri inostranih poslova zemalja EZ, na neformalnom sastanku održanom 1. i 2. maja 1992. godine u Gimaresu, usvojili Deklaraciju o Bivšoj Jugoslovenskoj Republici Makedoniji, u kojoj je iskazano: „EZ je spremna da prizna Republiku Makedoniju kao samostalnu i nezavisnu državu, u njenim sadašnjim granicama, pod imenom prihvatljivim za sve zainteresovane strane“.³³

Tim postupkom, slovenačko-makedonska isprepletanost prestaje. Putevi se razilaze. Slovenija je postala međunarodno priznati subjekat, Makedonija nije. Slovenija je danas punopravni član Evropske unije, Makedonija, zbog uskog i ignorantskog odnosa jedne države, punopravne članice Evropske unije, još uvek je samo kandidat za članstvo u Evropskoj uniji.

IZVORI I LITERATURA

Arhivski izvori

DARM — Državen arhiv na Republika Makedonija

Novine

Нова Македонија

Службен весник на СРМ

Службен весник на РМ

Literatura

Daskalovski, Židas. Elite transformation and democratic transition in Macedonia and Slovenia. *Balkanologie : revue d'études pluridisciplinaires* (Paris), III, no. 1, juillet 1999, str. 5-32.

Давитковски, Борче. Трансформација на Република Македонија од држава-федерална едінка во самостојна и суверена држава. *Македонците и Словенците во Југославија*. Скопје-Љубљана : Институт за национална историја, Институт за наука при Филозофскиот факултет во Љубљана, 1999, str. 151-163

Плигоров, Киро. *Македонија е се што имаме*, Скопје : ТРИ, 2001.

Јанчева, Љубица. *Историско-политичките основи за осамостојување на*

32 *Нова Македонија*, XLVIII/16189, 18 февруари 1992, str. 1.

33 Максимовски, *Македонија во стратегијата на претседателот*, str. 362.

Република Македонија 1971-1991 година (recenziran rad u rukopisu).

Јовевска, Анета. Изборите фокус на политичкиот живот. *Дијалог* (Скопје), 4, 1994, str. 77–87.

Jugoslovenski pregled. Beograd, XLIV, 1990, št. 2-3.

Kolšek, Konrad. *Prvi pisnji u SFRJ : sećanja na početak oružanih sukoba u Sloveniji i Hrvatskoj*. Beograd : Dan Graf, Danas, 2005.

Максимовски, Илија. Македонија во стратегијата на претседателот. Скопје, 1995.

Милосавлевски, Славко. *Источна Европа помеѓу егалитаризмот и демократијат*. Скопје : Љуботен, 1993.

Милосавлевски, Славко. *Страв од промени: кризата на политичкиот систем во Југославија во седумдесеттите години*. Скопје : Комунист, 1991.

Pauković, Davor. Poslednji kongres Saveza komunista Jugoslavije, uzroci, tjeak i posledice raspada. *Contemporary issues*, vol. 1, No. 1, 2008. www.cpi.hr (pristupljeno 28. 8. 2010)

Slovenska novejša zgodovina, 1848-1992, knjiga 2. Ljubljana : Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.

Стенографски белешки, 4 седница Скупштине СРМ одржаној 25. јануара 1991 <http://www.sobranie.mk/ext/SessionDetails>, (pristupljeno 30.08.2010).

Устав на Социјалистичка Република Македонија (со уставните амндмани). Скопје : Службен весник на СРМ, 1974.

Велјановски, Новица. *Македонија 1945-1992 : државност и независност*. Скопје : Институт за национална историја/Матица Македонска, 2002.

Vudvord, Suzan. *Balkanska tragedija : kaos i raspad posle hladnog rata*. Beograd : Filip Višnić, 1997.

Вукмановић, Светозар – Темпо. *Зашто се и како распала Југославија*. Београд : НИУ Службени лист СРЈ, 1996.

